

BOGÁR KRISZTINA

**KANT ISMERETELMÉLETÉNEK HATÁSA
AZ ELSŐ MAGYAR PSZICHOLÓGIAI MUNKÁBAN**

A 18. századvég magyar irodalmának tanulmányozása közben feltűnik, hogy 1790 körül a kor emberei részéről különös érdeklődés mutatkozott meg két, egymással egyébként nehezen kapcsolatba hozható téma iránt. Az egyik már-már hagyományosnak tekinthető: a magyar írástudókat ekkor már mintegy fél évszázada foglalkoztatta a magyar nyelv ügye, amely még a századforduló utáni évtizedekben is az érdeklődés középpontjában maradt. A másik témának azonban aligha volt előzménye, és voltaképpen semmi köze a kor ideológiai és politikai feszültségeit is magába foglaló nyelvkérdéshez sem. Az emberi lélek iránti érdeklődés – mert erről van szó – vitákat csak kisebb mértékben és szűkebb körben váltott ki, de szinte viharos gyorsasággal támadt, és nem egészen egy évtized alatt meglepően sok és sokféle megnyilatkozásával találkozunk.

Az emberrel, illetve az emberi lélekkel foglalkozó és a 18–19. század fordulóján írott szövegek teljes körű áttekintése egy nagyobb lélegzetű munka feladata lenne, itt csak a műfaji sokrétűség érzékeltetése céljából érdemes megemlíteni néhányat közülük. A lélek halhatatlanságáról Kazinczy Deák Nagy Sámuellel¹ és Puky Ferencsel² levélben vitatkozott, Pálóczi Horváth Ádám *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok*³ című verses művére pedig az Orpheusban 1790-ben közölt *Jegyzésekkel*⁴ reagált. A másik verses mű, amely a lélek, sőt a lélekkel együtt a test halhatatlanságával is foglalkozott, Édes Gergely *Természet könyve*⁵ volt. Szintén az Orpheusban jelent meg, még ugyanebben az évben a külföldön tanult, erdélyi Frónius Mihály tanulmánya egy Brassó környékén talált, vadon felnőtt kamasz fiúról, melynek pszichológiai érzékenységét a későbbi elemzés⁶ ki is emelte. A lélek kérdését az orvostudomány felől közelítette meg Rácz Sámuel 1789-ben megjelent orvosi kézikönyvében,⁷ melyben figyelmet szentelt a test és a lélek viszonya-

¹ KAZINCZY Ferencz *Levelezése* (a továbbiakban: KazLev), II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892, 331–338.

² *Uo.*, III, 34–35.

³ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok* = P. H. Á., *Hol-mi: Külömb-külömb-féle versek és rész szerént köietlen folyó beszédek, II. darab*, Győr, Streibig József, 1793, 98–131.

⁴ KAZINCZY Ferenc, *Jegyzések, Az 5dik, 6dik és 7dik sorára ezen Költeménynek*, Orpheus, 1790, 190–198.

⁵ ÉDES Gergely, *Természet könyve*, Kassa, Ellinger János, 1793.

⁶ VÉRTES O. András, *Az első magyar lélektani dolgozat*, Magyar Pszichológiai Szemle, 1960, 50–59.

⁷ RÁCZ Sámuel, *A physiologiának rövid sommája*, Pest, Patzkó Ferenc, 1789.

nak, és a lelket az agyvelő egész területéhez kapcsolta. Nem csak az eredeti művek mutatják a lélekre irányuló nagy érdeklődést a korban, hanem a fordításirodalom is, így például Moses Mendelssohn *Phaedonjának*⁸ vagy Karl Friedrich Flögel *Az emberi értelemnek természeti históriája* című munkájának fordítása.⁹

A lélek működése iránt egyre erősödő érdeklődés állt a háttérben annak a pályázati felhívásnak, amely a Magyar Kurír 1789. január 9-i számában jelent meg egy magyar nyelvű pszichológia megírására. Egy meg nem nevezett „Hazafi” magára vállalta a díjnyertes és a második helyezett mű kinyomtatását, illetve harminc aranyat vagy egy díszes numizmát ajánlott fel a szerzőnek: „A’ mely Urnak munkáját a’ Bírák leg-hellyesebbnek találják a’ kötetek-szerint, annak szabad akaratajára fog hagyatni, akár a harmintz aranyot pénzül, akár egy arany emlékeztető pénzt (Numisma) választani, mellyen a’ Tudós Urnak Neve, érdeme rövid, de fontos Magyar ditséretekkel, ’s emblemákkal fog láttzatatni.”¹⁰ Kazinczy 1805-ben báró Prónay Sándorhoz írt levelében tett, a pályázat sikerességében kételkedő megjegyzése arra utal, hogy ez maga Széchényi Ferenc volt: „az oly képtelenségek, mint a’ Széchényié, a’ legjobb Psychológiára, ... literaturánknak nem csecsemő korára valók.”¹¹ Fraknói Vilmos szerint a díjat a Széchényi és a Festetich család együtt ajánlotta fel a legjobb pályamunka szerzőjének.¹²

A felhívást Görög Demeter és Kerekes Sámuel – akik a továbbiakban is pártfogolták a pályázat ügyét – a Magyar Kurirban tették közzé. Az elkészült műveket 1790 májusáig Görög Demeter bécsi lakáscímére várták, itt történt a díjkiosztás is. Görög és Kerekes 1790 nyarán induló új lapja, a Hadi és Más Nevezetes Történetek (a továbbiakban: HMNT) folyamatosan foglalkozott a pályázat alakulásával.

A téma újszerű voltát és a kezdeményezés úttörő jellegét mi sem mutatja jobban, mint az a nyelvi nehézség, amellyel a szerzőknek – a HMNT június 8-i *Jelentése* szerint szembe kellett nézniük: „Kellott tudni illik azon, Nyelvünkre nézve egészen új Tárgy körül forgolódtaknak olly ki fejezéseket fel venni ’s meg állítani szükségesképpen, mellyek vagy nem hallattak még ez ideig; vagy legalább közönségesek nem voltak.”¹³ A HMNT szerkesztői az ország értelmiségi olvasóit azzal is megpróbálták bevonni az új lélektani diskurzus kialakításába, hogy a pszichológiai munkák szerzői által magyarított szavakat folytatásokban közölték a lap június 11-i, 18-i és 22-i számaiban, és az olvasók véleményét kérdezték arról, mennyire tartják használhatónak az új kifejezéseket. Az így megjelent új szavak közül egyesek jól beváltak és részévé váltak a magyar pszichológiai

⁸ Moses MENDELSSOHN, *Fédon vagy a’ Lélek halhatatlanságáról*, ford. PAJOR Gáspár, Pest, Patzkó Ferenc, 1793.

⁹ Karl Friedrich FLÖGEL, *Az emberi értelemnek természeti históriája*, ford. CSERNÁTONI W. Sámuel, Kolozsvár, Református Kollégium, 1795.

¹⁰ *Az Érdemes Magyar Tudósokhoz*, Magyar Kurír, 1789, 112.

¹¹ KazLev, III, 434; idézi: OLOFSSON Placid, *Gróf Széchényi Ferenc irodalompartolása*, Pannonhalma, 1940, 104.

¹² GYÁRFÁS Ágnes, *Jelenséges lélek-mény: Az első magyar bölcséleti mű és története*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 188.

¹³ *Jelentés*, Hadi és Más Nevezetes Történetek (a továbbiakban: HMNT), 1790, 726.

nyelvnek, pl. *Alva-járás, Ér verés*, mások – legalábbis ebben az értelemben – nem honosítottak meg, pl. *egyenlő nyomat* (aequilibrium) vagy *érték* ('intellectus').¹⁴

Az első pályázati feltétel az volt, hogy a pályamű a lélekről való korabeli tudást tükröző rendszerbe foglalja a különböző lelki folyamatokat. „Ez a munka a Psychológiának mai nevedéséhez képest jó Systemában, akár a legjobb Írók, akár pedig kinek kinek maga gondolkozása-szerint legyen el-készülve, és így ebben a Léleknek, a mennyire már esmeretes, természete, fő-tulajdonságai, tehetségei, munkálkodásai, ezeknek egymástól való függések, külömbiségei, rangjai, 's a t. természeti renddel tisztán adattassanak elő.”¹⁵ A második feltétel megkövetelte a világosságot és a szemléltető példák alkalmazását: „olyan bővséggel, világossággal, 's ezt segítő példákkal dolgozódjék-ki, a milliyent e' jeles Tudomány meg-érdemel.”¹⁶ A harmadik feltétel a nyelvi megfogalmazásra vonatkozott: a pályázat kiírói tiszta és értelmes magyar nyelven megírt munkát vártak, amely a lehetőségekhez képest kerüli az idegen kifejezések használatát. „A' mi a' nyelvet illeti, az egész munka tiszta 's értelmes Magyarsággal legyen írva. Egy általjában tehát – a' melly ugy nevezett terminus technicus – a' Nyelvünkben helyyesen ki-lehet fejezni, azt idegen nyelven ne emlegessék.”¹⁷

A pályázati felhívásból világosan kiolvasható a kérdésfeltevés iránya – hogyan működnek a lélek folyamatai –, illetve az új, önálló tudomány iránti igény. Az első feltétel utal arra, hogy – ha szétszórta is – már léteznek bizonyos lélektani ismeretek, amelyekre alapozni lehet egy új gondolkodásrendszert. Ami a harmadik feltételt illeti, az új tudomány megszületésének egyszerre előfeltétele és következménye a saját nyelvhasználat kialakulása.

A HMNT 1790. decemberi tudósítása szerint „három illyes munkák küldettek fel a meghatározott időre, úgy mint ezen folyó esztendőnek Május hónapjára, Görög Úrhoz: mellyek közül az felelt meg leg inkább a' fel tett kívánságoknak, melly következő symbolummal vólt meg jegyezve: Non tanta prurigine leguntur libri, quam scribuntur.”¹⁸ A győztes mű Bárány Péteré volt. A második helyezett Pálóczi Horváth Ádám műve lett, amely 1792-ben nyomtatásban is megjelent, és később más pszichológiai kérdésekkel is foglalkozó művek, például Fejér György *Antropológiája* (1807) hivatkoztak is rá. A harmadik munka jelenlegi tudásunk szerint ismeretlen.¹⁹ Nem a pályázatra írta, de a pályázati kiírás évében jelent meg és az emberi értelemre vonatkozó, magas tudományos műveltségre valló meglátásai miatt meg kell itt említeni Rácz Sámuel orvosi kézikönyvét, *A physiologiának rövid sommáját* is.

A díjkiosztó ünnepségre 1791 januárjában került sor Kerekes Sámuel bécsi lakásában, ahol a pályázat mecénása, Széchényi Ferenc maga ugyan nem, de környezetéből néhányan jelen voltak: „Kerekes Úr szállására sereglett öszve, délutáni öt órára az említett kis

¹⁴ Uo., 726–727.

¹⁵ *Az Érdemes Magyar Tudósokhoz*, Magyar Kurír, 1789, 110.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo., 111.

¹⁸ *Tudományi Jelentés*, HMNT, 1790, III, 742.

¹⁹ GYÁRFÁS, i. m., 188.

Gyülekezet, mely is a Ns Magyar Testőrző Seregnél a szolgálatot tévő Fő Strázsamester Báróczy, 's Hadnagy Illos és Vattay; Ajtatos Oskolabéli Atyák TT. Henyei, 's Kibling, Dr. Decsy, Gr. Szétseny ő Exc. Titoknokja Bárány, Fija Nevelője Tibolth, 's udvari Dr. Kis, tanuló Iffjak Szabó, és Bara; végre Görög, Kerekes, és azoknak Segítője Zlinsky Urakból állott.”²⁰

Bárány a korabeli kulturális élet kiemelkedő alakjának, Báróczy Sándornak a kezéből vehette át a díjat. A főstrázsamester ünnepi beszédében Prométheusszá magasztosította a fiatal tudóst, aki munkájával világosságot gyűjtött a tudatlanság sötétjében: „Nem sajnálottad fáradságodat azt az egekből lopott tüzet, azt a valóságos isteni szikrát, mellyel valaha Prometheus a' lelketlen embereket meg elevenítette, közöttünk is felgyúlasztani. Igyekeztlél közelebről is megesmertetni velünk a' Léleknek tehetségét, melly ha testi salakjából, mellyel béburkoltatott, valamennyire ki fejtőzhetik, olly isteni, olly megfoghatatlan, 's tsudára méltó erejét tapasztaltattya a' halandókkal.”²¹

Bárány Kantot a világ legnagyobb filozófusának tartotta, ezt díjátvevő beszédében sem mulasztotta el megemlíteni: „Hogy az érdem az én munkámra esett: azt nem annyira foghatóságomnak, mint egy átaljában Kantnak, e jelenlévő világ, leg első Böltselkedőjének köszönöm. – Ezen Bölts 's a' Böltselkedésnek mind ekkoráig habzó tengerében megöszült Férjfiúnak köszönheti a' Világ hogy ezentúl megszűnnek a' Böltselkedésben azon alaptalan (fundamentom nélkül való) tudós tsatározások, mellyek miatt egy tudós felekezet a' másik ellen fel indulván, nyughatatlanúl békétlenkedő gyűlölségbe merültt, holott egyes erővel jobban segíthettek volna ezen egymástól el szakadozott tudós Tagok a' Böltselkedésnek elő-menetelén.”²² Bárány szerint Kant azzal haladta meg a karteziánus filozófiát, hogy elfordult a spekulációtól, ehelyett a megismerhető dolgok tanulmányozására fordított nagyobb figyelmet: „el-vonván az emberi elmét a' Természetnek által nem látandó titkaitól, azt azoknak tekéletesítésében foglalatoskodtattja, a' mik érző eszközeink alá esnek.”²³

Bárány Péter *Jelenséges lélek-ménye* (1790) végül egészen a 20. század utolsó évtizedéig nem került nyomtatásba és arra sincs adat, hogy kéziratban formában bármilyen szűk körben elterjedt volna. Mondhatni, teljesen kívül rekedt a 18–19. század fordulójának kulturális vérkeringésén. Kiadatlanságát saját korában éppen egyik legnagyobb erényének köszönhette: modern, kantianus szellemének, amely röviddel a mű elkészülte után, I. Ferenc 1792-es trónra lépésével elfogadhatatlanná vált az egyházi és világi hatalom képviselőinek szemében. Közvetlenül az eredményhirdetést követően tehát nem került sor a kinyomtatásra, nem tudni, miért, utána pedig csak akkor lett volna lehetséges, ha Bárány átírja, amit azonban más elfoglaltságára hivatkozva, de főképp meggyőződése miatt nem tett meg. Erről maga a szerző írt 1826-ban Széchenyi Istvánhoz szóló, akadémiai felvételt kérő levelének utóiratában: „M. Görög Demeter Úr volt az intézet szerzője, késett annak ki-nyomtatásával, a' mostani Uralkodás alatt kívánta tőlem, hogy a' meg koroná-

²⁰ HMNT, 1791, IV, 89.

²¹ *Uo.*, 90.

²² *Uo.*, 92–93.

²³ *Uo.*, 93–94.

zott Psychológiát új formába öntsem. De azt nem tehettem azért, mert a' mi egyszer tetszett, annak mindenkor tetszeni kell, s' azértis, mert akkor Nagyságos Ura Attja' Secretariussa lévén a' saját foglalatosságaim miatt arra többé üdöm nem volt, így tehát ennek újra leendő ki-dolgozása el-maradt."²⁴

A kiadatlan kéziratot szerzője halála után Bárány Ágoston őrizte meg, majd a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került, ennek kéziratrárában máig olvasható (Ir. lev. 8r 10),²⁵ 1990-ben pedig nyomtatásban is megjelent.

A kanti filozófia tanítását a Helytartótanács rendeletének értelmében 1795-ben be is szüntették a katolikus iskolákban, ezért a tiltott tanok magyarországi központjai a protestáns iskolák lettek, előbb Pápa és Debrecen, később Marosvásárhely. Erdélyben a tilalom a későbbiekben sem érvényesült olyan szigorúsággal, mint Magyarországon, ahol *A Kánt szerént való Filozófiának Rostálgatása Levelekbenn* című debreceni pamflet következtében a kanti bölcselet két legkitűnőbb képviselője és terjesztője, Márton István pápai és Lengyel József debreceni tanár kénytelen volt elhallgatni.²⁶

Miközben a hatalom konzervatív képviselői elutasították a kanti filozófiát, az számos gondolkodó érdeklődését felkeltette, egyesek az empirista filozófia alapján is bírálták. Elsőként Rozgonyi József 1792-ben megjelent *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani* című munkájában. Rozgonyi bírálatát még *A tiszta ész kritikájának vizsgálata* alapján fogalmazta meg, Kant későbbi elemzői azonban inkább csak erkölcsstana alapján fogalmaztak meg felületesebb kritikát.²⁷

A pesti egyetem éppen alkalmas hely volt Bárány számára a kantianus eszmékkel való megismerkedésre. A bajor származású Kreil Antal, aki 1785-től tanított itt, Kant eszméinek első magyarországi hirdetői közé tartozott.²⁸ Bárány Péter az egyetem két másik kantianus szellemű tanárával, Koppi Károllyal és Szűts Istvánnal is közeli barátságban volt. Mindkettejükkel együtt lakott a pesti piarista rendházban és mindkettejük nevét meg is említette a pszichológiában. Bírálóihoz írt ajánlásában kérte, hogy amennyiben műve nem nyerné el a tetszésüket, küldjék azt vissza „Tisztelendő Koppi Károly Úrhoz, a' Pesti Fő-oskolában lévő érdemes Tanító Úrhoz”. A pszichológia *Szó-tárjában* x-szel jelölte azokat a szavakat, amelyeket Szűts professzor magyarított.

Bárány Péter a diploma megszerzése után, 1787-től Kanizsán grammatikát tanított, majd a Magyar Kurír pályatételét olvasva utazott Pestre, a piarista rendházba. 1790 tavaszától kezdve már Széchényi Ferenc titkáráként dolgozott, majd 1793-tól Széchényi iványi birtokán volt tisztartó a 90-es évek végéig. 1803-tól már Miskolcon lakott, megyei tisztviselőként tevékenykedett, később, 1813-tól Bretzenheim sárospataki és regéci

²⁴ Bárány Péter gróf Széchényi Istvánhoz, Új-Arad, 1826. augusztus 12. (MTA Kézirattár, K. 202/75); idézi GYÁRFÁS, *i. m.* is.

²⁵ GYÁRFÁS, *i. m.*, 195.

²⁶ HORKAY László, *Kant első magyar követői = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1974, 201–202, 225.

²⁷ PUKÁNSZKY Béla, *Kant első magyarországi követői és ellenfeleik*, Protestáns Szemle, 1924, 297–298.

²⁸ *Uo.*, 297.

uradalmainak prefektusa, majd 1820-tól Szepessy Ignác püspöki birtokainak igazgatója Erdélyben, haláláig Új-Aradon élt.²⁹

Jelen dolgozat célja a továbbiakban azoknak a pontoknak a rövid áttekintése, amelyeken a leginkább tetten érhető *A tiszta ész kritikájának* hatása a Bárány által felépített pszichológiai rendszerre. Ehhez a mű I. könyvének rendszerét kell közelebbről szemügyre vennünk.

Ahogy már a mű címében megjelenő *jelenséges* ('empirikus') kifejezés is utal rá, Bárány Péter – ellentétben a spekulatív természetű lélektanral – elsősorban az érzékek, észleletek és érzések, tehát az emberi lélek és a külvilág kapcsolatának tanulmányozását tekintette feladatának és a *Bé-vezetésben* ezt a célt fogalmazta meg: „Két féle a Lélektudomány, Jelenséges tudniillik és okos. Amaz csak az öt érző eszközöknek (műszereknek) tapasztalásain épül: ez pedig egy okos Lönynek (ens) foganatjából (conceptus) tsupán csak okoskodások által ered. Itt csak a' jelenséges Lélektudományról (Lélekményről) beszélünk.”³⁰

A kétféle pszichológiának ez az elkülönítése *A tiszta ész kritikájában* is olvasható. A racionális pszichológiát Kant szerint „semmi másra nem alapozhatjuk, csupán az én egyszerű és önmagában tartalmatlan képzetére, melyet még csak fogalomnak sem nevezhetünk, mert nem egyéb, mint ama pusztá tudat, mely valamennyi fogalmunkat kíséri.” Ezt a gondolkodó entitást „kizárólag predikátumai, a gondolatok útján ismerjük meg, önmagában soha semminemű fogalmat nem tudunk alkotni róla, így aztán állandóan körben forgunk, mert mindig szükségünk van már a képzetére, hogy kimondhassunk valamilyen ítéletet vele kapcsolatban.”³¹ A racionális pszichológiát tehát már Kant sem tartotta alkalmasnak arra, hogy megmutassa a lélek működését. Kant szerint lehetséges azonban a tapasztalatokon alapuló pszichológia: „ha segítségül hívnók a gondolataink játéka vonatkozó megfigyeléseinket s a gondolkodó Én ezekből meríthető természeti törvényeit, úgy valamiféle empirikus pszichológia keletkeznék, s ez a belső érzék egyfajta fizioiogiája volna, és meglehet, az itt adott jelenségeket magyarázni tudná, de soha nem tárhatna föl olyan tulajdonságokat, amelyek kívül esnek a lehetséges tapasztalat körén.”³²

Az empirikus–racionális szembenállása természetesen nem csak a pszichológiai szemlélet esetében jelentkezik Báránynál. A megismerés formáit taglaló III. részből az tűnik ki, hogy elfogadja Kant alapkoncepcióját, amennyiben elkülöníti a „jelenséges” vagy az empirikus fogalmakat a „jelenségtelentől”, tehát az érzékek felett állóktól. A „jelenséges” fogalmak „A' mennyire ezen érezhető világnak tárgyait illetik ezek a foganatok; a' szerint neveztetnek *jelenséges* foganatoknak (conceptus immanantes).” Ezzel szemben a „jelenségtelen” fogalmak „a' mennyire ezen érezhető világon kívül lévő tárgyakat illetik, melylyeket (mint a' jelenségeket) érezni sem lehet, és a' melylyek semmi jelenségekben se találkoznak, neveztetnek érzésen kívül valóknak (transcendentális),

²⁹ GYÁRFÁS, *i. m.*, 186.

³⁰ BÁRÁNY Péter, *Jelenséges lélek-mény*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 11.

³¹ Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, Szeged, Ictus, 1995, 323.

³² *Uo.*, 324.

Kant szerint a ' tiszta értelem foganatjainak (rationes intellectus puri)."³³ Ugyanebben az értelemben beszél Bárány tiszta/racionális és empirikus képzetekről is: „Végre némely képek neveztetnek *tisztáknak* (idea pura), ha az ő részképei alatt nints semmi jele az érezhető képeknek. Példaül az üdőnek képe alatt nints semmi érezhető tárgy (ötling) tehát nints érezhető kép is, mert az üdő a mi eszünkön kívül semmit sem tesz. Ha pedig valami képnek részképei alatt vagyon valami érezhető löny, akkor az olyan kép neveztetik *Jelenségesnek* (empyrica idea), Példaül: Az embernek képe.”³⁴

Kant *Az ítélőerő kritikájában* fogalmazza meg azt a tételét, mely szerint az emberi lélek valamennyi képessége három alapvető képességre vezethető vissza, így a megismerő és a vágyó képességre, illetve a tetszés és a nem tetszés érzésére.³⁵ A képesség fogalmának értelmezésénél Gilles Deleuze Kant-elemzését hívhatjuk segítségül, melynek értelmében minden képzet valamilyen viszonyban áll a valóság valamely objektumával vagy szubjektumával. Ahány ilyen viszony létezik, annyi lelki képességet különböztetünk meg, ez lenne a képesség első értelme.³⁶

Bárány teljes egészében elfogadja a képességekre vonatkozó hármassági felosztást: „Mivel minden lelki nyilvánkozásokban hármot különböztetünk meg, úgy, mint: Hogy valamit észre veszek; ezen észrevézésben kellemetességet vagy kellemetlenséget érzek, következő képpen azt megkívánom vagy megutalom. Tehát háromféle tehetséget tulajdonítanak a léleknek, úgy mint: az Esméretnek (cognoscendi) Érzékenységnak (sensiorum) es kívánásnak (appetendi) tehetségét.”³⁷

Ez a hármassági szerkezet határozza meg a mű felépítését. Az *Ajánlás*, az *Elő-járó beszéd* és a *Bé-vezetés* után a szerző az I. könyv I. szakaszában fogalmazza meg a lélektudományról, illetve általában a lélekről szóló gondolatait – itt jelentkezik a lélek-meghatározás –, írja le a neurológiai tárgyú ismereteit, és a szakaszt a fent idézett, három tehetségről szóló gondolattal zárja. Az I. könyv nem csak a teljes munka leghosszabb, de a legrészletesebben és a legkövetkezetesebben kidolgozott része. Itt kerül kifejtésre a megismerő képesség, sokszor részleteiben is Kantot követve.

A második könyv témája az érzékenység (*Az érzékenység' tehetségéről*), a harmadiké pedig a vágy (*A' megkívánó és utáló tehetségéről*). E két könyv belső felépítésében azonban nem érvényesülhetett Kant rendszere oly mértékben, mint az elsőben, hiszen Bárány *A tiszta ész kritikájára* főként a megismerés képességének leírásánál támaszkodhatott.

A *Toldalekban*, melyet valószínűleg érdekességként illesztett műve végére, *A léleknek rend kívül való állapotjairól* szól, olyan jelenségekről, amelyek – ahogyan ma is – mindenkit érdekeltek és amelyekből néhányat mindenki saját magán is megtapasztalhatott: az álomról, az álmodozásról, az alvajárásról, az ájulásról, a bolondságról és a részegségről, vagyis azokról az állapotokról, amelyeket ma módosult tudatállapotoknak nevezünk.

³³ BÁRÁNY, *i. m.*, 39.

³⁴ *Uo.*, 26.

³⁵ Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 89.

³⁶ Gilles DELEUZE, *Hume és Kant*, Bp., Osiris Kiadó, 1998, 206.

³⁷ BÁRÁNY, *i. m.*, 22.

A képesség fogalma a fent említett, a valóság objektumaihoz és szubjektumaihoz való viszony fogalmán túl egy másodlagos értelemben is jelentkezik a *Kritikákban*: a képességek a képzetek specifikus forrásai; a képzetek pedig tulajdonképpen reprezentációk, vagyis a jelenségek aktív megisméltlései és szintézisei. Kant három ilyen aktív képességet, vagyis a reprezentációk három forrását különbözteti meg, az értelem, az ítélet és az ész képességét, amelyek tulajdonképpen megvalósítják a magasabb, elsődleges értelemben vett képességek, tehát a megismerés, az „érzékenység” és a „vágy” törvényeit.³⁸ Bárány rendszerében ez a három komponens a megismerés képességének leírásában jelentkezik következetesen. A megismerés képességét a szerző további elemzéssel „al-tehetségekre” bontja és *Az esméret' felső-tehetségének al-tehetségei* cím alatt sorolja fel és fejti ki röviden az értelem, ítélet és az ok (ratio) „al-tehetségeket”.

A képességek két szintjének kanti elkülönítése, mely szerint alacsonyabb rendű egy képesség, amennyiben a külvilág tárgyaihoz kötődik, tehát nem szakad el a tapasztalatoktól; illetve magasabb rendű, tiszta, vagyis autonóm, amennyiben önmagában való, a külvilágtól független,³⁹ Bárány pszichológiájában is jelentkezik, valamennyi tehetség és altehetség esetében megkülönbözteti annak „alsó” és „felső” formáját.

A megismerés két legfőbb komponensének – Kanthoz hasonlóan és rá hivatkozva – Bárány is az érzéki tapasztalatot, illetve az értelem működését tartja; az egyik a megismerés anyagát, a másik a formáját szolgáltatja. *A tiszta ész kritikájában* olvasható, hogy „az érzékek benyomásai adják az első lökést ahhoz, hogy egész megismerő-képességünk mozgásba lendüljön a fogalomalkotás céljából, és létrehozza a tapasztalatot, mely két igencsak különböző elemet foglal magában, nevezetesen a megismerésnek az érzékekből származó *anyagát* és az anyag elrendezésére szolgáló, sajátos *formát*, mely utóbbi a tiszta szemlélés és gondolkodás belső forrásaiból szökik elő, míhelyt ezek az anyag megjelenésének hatására működésbe lépnek és fogalmakat kezdenek alkotni.”⁴⁰

Bárány ennek megfelelően a megismerő tehetségről szóló I. könyv II. szakasz I. részének 25. §-ában elkülöníti ezt a két komponenst, és a „termő” és az „újra-termő tehetség” névvel látja el őket. Az érzékelés azért kapja a „termő tehetség” terminust, mert az „mintegy nemzi a' mi képeinket”, az értelemhez pedig azért kapcsolódik az „újra-termő tehetség” elnevezés, mert az az érzékelésből származó képeket „meg újítja, és az észbe visszahozza.” A két „tehetség” együttműködését Bárány Kanthoz hasonlóan képzeli és egyúttal tovább bontja a megismerés mindkét komponensét, kijelölve ezzel saját pszichológiai vizsgálódása számára az utat, vagyis az érzékszervek és az intellektuális képesség tanulmányozását: „A' Termő tehetséghez tartoznak az *érző eszközök*, melylyek a' mi esmeretünknek matériát nyújtanak. Az újra-termő tehetséghez tartoznak minden tehetségek, melylyek egy közönséges név alatt *értelemnek* (intellectus) mondatnak. Ezen tehetségek adnak a' mi esmeretünknek formát (külszabást).”⁴¹

³⁸ DELEUZE, *i. m.*, 212–214; KANT, *Az ítélőerő kritikája, i. m.*, 165.

³⁹ DELEUZE, *i. m.*, 209–211.

⁴⁰ KANT, *A tiszta ész kritikája, i. m.*, 134.

⁴¹ BÁRÁNY, *i. m.*, 27.

A II. szakasz ennek megfelelően az érzékelés különböző fajtáival foglalkozik. Így elemzés alá kerülnek a „külső érző eszközök”, vagyis az érzékszervek, illetve a „belső érző eszközök” („belső érzés”, „az igaznak érzése”, „ízkény” ’gustus’, lelkiismeret) közül a „belső érzés”, amelynek lényege saját gondolatainknak, érzéseinknek és akaratunknak, sőt, mai szóhasználattal énaazonosságunknak („a’ személyes azonságnak képét”) észlelése.⁴²

A III. szakaszban ezek után a szerző az intellektuális működés formáit elemzi. Egymás után tárgyalja a képzelet, az emlékezet, az asszociáció kérdéseit, és külön kitér a beszéd képességére. A III. szakasz függelékéből nem marad ki a korban igen népszerű zseni-kérdéskör sem.

Bárány pszichológiája nem csak a megismerés képességének koncepcióját vette át Kanttól, hanem a kanti ismeretelmélethez hasonlóan szkeptikus a körülöttünk levő világ megismerhetőségét illetően. „Az érző eszközök nem mondják meg nekünk, mi a’ tárgy valóságára nézve; hanem csak mi az a’ mi érző eszközeinkre nézve.”⁴³ *A tiszta ész kritikája* szintén tagadja, hogy a világ jelenségei objektív módon, saját szemléletünktől függetlenül megismerhetőek lennének: „Hogy mik a tárgyak önmagukban, érzékelésünk receptivitásától elkülönítve, azt sohasem tudhatjuk meg. Csupán azt a ránk jellemző módot ismerjük, ahogyan mi magunk érzékeljük a tárgyakat.”⁴⁴

A *Jelenséges lélek-mény* gazdag anyagot kínál a további eszmetörténeti kutatásra, különösen a kanti hatások mellett az egyéb filozófiai koncepciókkal való rokonság elemzésére. Külön vizsgálatot érdemel Bárány pszichológiájának nyelvhasználata, különös tekintettel az új pszichológiai terminológia megteremtésére tett erőfeszítéseire. Ennek a törekvésnek – melynek elemző bemutatása egy másik dolgozat feladata lehet – szemléletes, de kevésbé sikeres példája maga a cím, hiszen sem a „jelenséges” szó nem vette át az „empirikus”, sem pedig a „lélek-mény” a „pszichológia” kifejezés helyét.

⁴² *Uo.*, 35.

⁴³ *Uo.*, 29.

⁴⁴ KANT, *A tiszta ész kritikája*, i. m., 94.